

Karaim folklorunda və “Məcumə”lərdə Xəzər-Karaim əlaqəsinə dair

Elmira Məmmədova-Kekeç
Filologiya elmləri doktoru
Bakı Avrasiya Universiteti
E-mail: mamedovaelmira4@gmail.com

Annotasiya. Türk Dünyası coğrafiyasında öz yerini alan, Polşa, Litva və Krımda etnik qrup olaraq yaşayan Karaim və ya karay türkləri Xəzər xaqanlığının varisləri hesab edilirlər. Karaim türklərinin digər türk xalqlarına görə yazılı abidələri qaynaq olaraq çox azdır. Bu baxımdan modernləşmə dövrünə qədər, demək olar ki, Krımda yaşayan hər bir Karaim ailəsində mövcud olan, oxudulan, nəsildən-nəslə ötürülən “Məcumə” (“Məcmuə”) adlı əlyazma mətnləri xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Həmin əlyazmalarda həm Karaim türklərinin folklor mətnləri, həm də Krım-tatar ədəbiyyatından alınmış örnəklər yer alır. Musəvilik inancında olan Karaimlər öz əlyazma mətnlərində qonşu müsəlman tatarların islam dini ilə bağlı görüşlərini əks etdirən bədii mətnlərə də geniş yer vermişlər. Buna əsasən qeyd etmək mümkündür ki, Xəzər xaqanlığı üçün səciyyəvi olan dini inanc sinkretizmi Karaim türklərinin “Məcumə” mətnlərində bariz şəkildə öz əksini tapmışdır. Xəzər və Karaim türklərinin əlaqəsinin mövcudluğunu onların folklor nümunələri, adət-ənənələrindəki oxşarlıq da gücləndirməkdədir. Günümüzə qədər gəlib çatmış iki nümunədə Xəzər adının çəkilməsi, eləcə də “*ayaq içmək*” adlı ənənə, bəzi yas adətləri də fikrimizi əsaslandırmaq üçün dəlillərdir.

Açar sözlər: Karaim, karay, Krım, “Məcumə”, Xəzər, musəvilik, türk

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 03.03.2025; qəbul edilib – 14.03.2025

On Khazar-Karaim Relations in Karaim Folklore and “Majmua”s

Elmira Mammadova-Kekech
Doctor of Philological sciences
Baku Eurasian University
E-mail: mamedovaelmira4@gmail.com

Abstract. The Karaim or Karay Turks, who settled in the geography of the Turkic world and lived as an ethnic group in Poland, Lithuania, and Crimea, are considered the heirs of the Khazar Dynasty. Compared to other Turkic peoples, the Karaim Turks have very few written monuments and literary resources. In this regard, until the age of modernization, manuscript texts known as “Majmuas”, which were read and written in every Crimean Karaim family, held great significance. These manuscripts are highly important, as they contain both the folklore texts of the Karaim Turks and examples drawn from Crimean Tatar literature. The Karaites, who practiced Judaism, also devoted considerable space in their manuscripts to written texts that reflected the views of Muslim

Tatars regarding Islam. The syncretism of religious beliefs, which was a literary phenomenon during the Khazar Dynasty, found a clear counterpart in the “Majmuas” texts of the Karaim Turks.

The connection between the Khazar and Karaim Turks is further supported by similarities in their folklore, customs, and traditions. The preservation of the name “Khazar” in two surviving examples, along with the meaning of “drinking from the foot” and certain mourning rituals, serve as evidence supporting this connection.

Keywords: Karaim, Karay, Crimea, “Majmua”, Khazar, Judaism, Turkish

Article history: received – 03.03.2025; accepted – 14.03.2025

Giriş / Introduction

Azərbaycanda həm Xəzər xaqanlığı, həm də Karaim türkləri haqqında elmi araşdırmaların sayı çox azdır. Bu baxımdan Fərda Əsədovun “Xəzərlər və Azərbaycan” adlı monoqrafiyasını xüsusi olaraq qeyd etmək mümkündür [9]. Türk filologiyasında Karaim türkləri və Xəzər xaqanlığı mövzusunda münasibət birmənalı olaraq təsdiq edilsə də, tarixşünaslığında məsələyə münasibət hər zaman müsbət deyildir [11, s.59-90].

Karaim və ya karay türkləri adı ilə tanınan, digər türk xalqlarından dini inanclarına görə fərqlənən, Şərqi Avropada – Litvada, Polşada və eləcə də Kırmda yaşayan, günümüzdə artıq etnik qrup kimliyi ilə seçilən toplumun sayı statistik göstəricilərdə 2000 nəfər olaraq göstərilir [10, s.15]. Tarixi kimlik baxımından türkoloqların yekdil fikrinə görə, Karaimlər Xəzərlərin davamçılarıdır, böyük Xəzər dövlətindən “yadigar sayılan” bir türk topluluğudur. Karaimlərin musəvilik dini inancında olmaları, əsrlərdir bu inancda qalmaları tədqiqatçılara onlara Xəzər dövlətinin varisləri kimi baxmağa əsas verir. Xəzərlərin rəsmi dini olan musəviləyin Türk Dünyasında sadəcə Karaimlər tərəfindən davam etdirilməsi onları məhz bu kontekstdə bir türk xalqı olaraq dəyərləndirmək üçün bir dəlil kimi istifadə edilir. Xəzərlərin rəsmi dövlət dini olaraq musəviləyi qəbul etməsi tarixçiləri həm təəccübləndirir, həm də məntiqli açıqlama verməyə məcbur edir: “*Sekizinci yüzüylün başlarında dünya iki böyük gücün elinde kutuplaşmıştı. Bir yanda Hıristiyanlık, öte yanda da Müslümanlık vardı. Her iki grubun ideolojik doktrinleri, kuvvet politikası ilkelerine göre işliyor, klasik propoganda yöntemleri, ikna ve fetih yollarıyla inançların yayılmasına çalışıyordu. Hazar imparatorluğu bu sırada üçüncü güç konumundaydı, imparatorluk her iki büyük güçle de boy ölçüşebileceğini daha önce ortaya koymuştu. Ama kendi bağımsızlığını sürdürebilmenin tek yolu, Hıristiyanlığın da Müslümanlığın da dışında kalıp yaşamını sürdürmektir. Çünkü, bu inançlardan birini seçmesi durumunda siyasal gücünü bütünleyecek kültürel öncülüğünü yitirecekti*” [4, s.64]. Fuad Bozqurdun qeyd etdiyi kimi, çevrəsindəki ölkələrin din siyasətini dəyərləndirib musəviləyi qəbul edən Xəzər xaqanlığında həmin dinin karaizm və rabbanilik (talmudist) adlı iki məzhəbindən hansının seçilməsi ilə bağlı dəqiq tarixi faktlar olmasa da [14, s.112], A.Firkoviç, S.Şapşal, A.Zayançkovski kimi tədqiqatçıların araşdırmalarında birinci məzhəbin aparıcı olduğu üzə çıxarılmışdır. Karaizm ilk mərhələdə *ananiyyə* adlandırılmışdır [14, s.113]. Beləliklə, karaim//karaizm məfhumu həm dini məzhəbin, həm də XIX əsrdən etibarən türk olduqları sübuta yetirilən xalqın adını ifadə etmişdir. Şaban Kuzqun Xəzər xaqanlığında hansı məzhəbin qəbul edilməsi ilə bağlı ilkin qaynaqların olmamasını qeyd etsə də, özünün mülahizələrinə əsasən talmudçuluq olduğunu vurğulamışdır [14, s.90].

Murad Koçak da karaim məfhumunun iki anlam daşdığını, milli mənşəcə həm yəhudiliyin bir məzhəbini bildirdiyini, həm də bir türk xalqının adını ifadə etdiyini qeyd etmişdir: Anan Ben Davidin VIII əsrdə sistemləşdirdiyi və buna görə də ilk dövrlərdə “Ananiyyə”, daha sonra isə “Karay” adlandırılan israiloğulları mənşəli Karaimlər və bu inancı mənimsəyən türk mənşəli Karaimlər. İkinci

qrup Xəzər imperiyasının dağılmasından sonra Krıma, İstanbula, Litvaya və Polşaya köç etmişlər. Etnik olaraq türk olan Karaimlər özlərini karay kimi qələmə verirlər, soyköklərini israiloğullarına deyil, Xəzər türklərinə bağlayır, türk köklərini önə çəkirlər [12, s.94]. Karaimlərin Xəzər mənşəli olmasının sübut edilməyə çalışılması, həmçinin yəhudilərdən fərqli bir milli kimliyə malik olmaları haqqında araşdırmalar XIX əsrdən başlanmışdır. Avraham Firkoviç – görkəmli Karaim bilginini bu məqsədlə yüzlərlə əlyazma mətnini toplamış, arxeoloji tədqiqatlar aparmış və sonda eyni dini inanca sahib yəhudilərdən fərqli bir milli kimliyə malik olduqlarını, tarixin gedişatında karaizmi qəbul etdiklərini, amma dil cəhətdən dünya türkləri ilə bir olduqlarını və yəhudilərlə deyil, türklərlə eyni genləri daşıdıqlarını isbat etməyə çalışmış, buna görə bir çox tənqidlərə də məruz qalmışdır.

Görkəmli tədqiqatçı A.Zayançkovski isə karayların türk və ulu babalarının Xəzərlər olduqlarını dörd əsas amildən çıxış edərək isbat etməyə çalışmışdır:

1. Qan qrupu
2. Kəllə quruluşu
3. Mədəniyyət – inanc, adət-ənənə, şifahi ədəbiyyat
4. İbadət dili [14, s.123].

A.Zayançkovskinin bildirdiyinə görə, ibadət dili baxımından da Xəzərlərlə Karaimlər arasında böyük bağ vardır. Karaimlər tarixən və günümüzdə öz dini ibadətlerini ana dilində etməyə üstünlük verirlər. Şaban Kuzqunun da fikrincə, yəhudi dinini qəbul etmiş Xəzərlərdən başqa keçmişdə öz dili ilə ibadət edən ayrı bir millət olmadığı kimi, Karaimlərdən də başqa bu məzhəbi mənimsəyən digər bir yəhudi məzhəbi də yoxdur [14, s.126].

Əsas hissə / Main part

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tarixi qaynaqlardan çıxış edən tədqiqatçılar Xəzərlərlə Karaimlərin genetik varislik məsələsini isbat etmək yönündə müəyyən işlər görmüşlər. Biz isə bu tədqiqatımızda həmin araşdırmalardan istifadə edərək bədii mətnlərdə Karaim türklərinin milli və dini kimliyinin necə əks olunduğunu, eyni zamanda Xəzərlərlə bağlı müxtəlif özəlliklərin Karaim folklor mətnlərində və adət-ənənələrdə necə yaşadıldığını öyrənəcəyik. Bu istiqamətdə xüsusi fəaliyyəti olan A.Zayançkovskinin diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri Xəzərlərin sinkretik mədəniyyət yaratmaları ilə bağlıdır.

Dan D.Y.Shapiranın “Xəzərlər və Karaimlər, yenidən” adlı məqaləsində də bu məsələyə toxunulmuşdur. O da Zayançkovski kimi, Xəzərlərin sinkretik mədəniyyətə malik olduqlarını və dini baxışlarını xüsusi olaraq vurğulamış və buna nümunə olaraq Xəzər xaqanlığına aid sikkədən bəhs etmişdir [16, s.44].

2002-i ildə İsveçin Qotland kəndində Xəzər xaqanlığına aid bir sikkə tapılmışdır. Həmin sikkədə ərəb əlifbası ilə “*La ilahə illallah və Musa rəsulu Allah*” yazılmışdır. Göründüyü kimi, Xəzərlər, əslində, müsəviliyi qəbul etsələr də, sinkretik dini və mədəni düşüncəyə malik olmuşlar. Maraqlıdır ki, məhz Karaim folklor nümunələri sırasında da bu cür həm müsəvilikdən, həm də islamdan qaynaqlanan, hər iki dini düşüncənin izlərini daşıyan örnəklər mövcuddur. Karaim türklərinin folklor mətnləri, təəssüf ki, geniş şəkildə toplanıb çap edilməmişdir. Karay ədəbiyyatında xüsusi yeri olan toplular – məcumələr (Radlov və bu mətnləri nəşrə hazırlayan digər tədqiqatçılar onları məcumə adlandırmışlar, bu isə məcumə sözünün xalq dilində təhrif edilmiş şəkli) məhz folklor nümunələrinin də yer aldığı mətnlərdir. Lakin məcumələrə keçməzdən öncə adət-ənənələrdə bu əlaqənin necə yaşadıldığını bir daha vurğulamaq istəyirik. Türkiyəli tədqiqatçı Səmrə Doğruerin Yaşar Kalafata istinadən qeyd etdiyinə görə, Karaim xalq inancları arasında “*ayaq içmək*” adı verilən bir Xəzər adət-ənənəsinə rast gəlinir. Bu adətə görə, yaxın biri öldükdə toplaşirlar. Günün çıxma yönündən batma istiqamətinə doğru sıralanırlar. Bu sıraya görə ilk yeddi gündə bir dəfə şərab içilir. Ya qara qoç postuna, ya da qara keçəyə otururlar [8, s.68].

Diqqəti cəlb edən digər bir özəllik isə fransız səyyahının vaxtilə bu bölgəyə etdiyi səfər zamanı apardığı müşahidələri ilə bağlıdır. O, Krım karaimlərinin Krım xanının sarayına gəldikləri zaman atdan endiklərini, yerə səcdə etdiklərini və saray gözdən itənə qədər ata minmədən piyada getdiklərini görmüş, bunu karaimlərin Krımda daha aşağı bir təbəqə olması ilə bağlı şərh etmişdir. Lakin bu adət eyni şəkildə Xəzərlərdə də mövcud olmuşdur və onların Xəzər xaqanlığının davamçıları olduqlarını göstərən faktlardan biri kimi qəbul edilmişdir.

Yenə də Sereya Şapşal [6, s.83] və Şaban Kuzqunun verdikləri məlumata görə, karaimlərin yas adətlərində də Xəzərlərlə əlaqə özünü göstərir. Belə ki, Karaimlər ölü dəfn edildikdən sonra qara rəngdə “udur”, qırxında qəhvəyi rəngli “Xəzər”, ilində isə “ağ halva” verirlər [14, s.233].

Karaimlərin folklor nümunələri arasında günümüzə qədər gəlib çatmış örnəklər arasında birbaşa Xəzərlərlə bağlılığa işarə edən, Xəzərlərin adıkeçən mətnlər də mövcuddur. Aşağıdakı örnəkdə Xəzər oğlunun at çapmasından bəhs edilir, daha doğrusu, həmin dövrün xoş günləri yad edilir:

*Lapa lapa kar yava
Erbı baba koy suya
Baylarımız toy çala
Hazar oğlu at çapa.* [6, s.141]

Digər bir dördlükdə də yenə Xəzər bəyi yad edilir və qəhrəmanlıq dolu keçmiş – ata minilib, ox atılan, düşmən üzərinə hücum edilən günlər xatırlanır:

*Ata mindim sağdağım bar
Sağdağımda üç okum bar
Üçı bilen üç yat ursam
Hazar beyinden tartlığım bar.* [6, s.141]

Göründüyü kimi, çox az örnəkdə olsa da, sırf karaim türklərinin folklor mətnləri arasında Xəzər oğlunun və Xəzər bəyinin adının çəkilməsi onların Xəzər xaqanlığının varisləri olmasının xalq yaddaşında yer alması kimi səciyyəli tələffüzlə bilər.

Krımda yaşayan karaim türklərinin folklor örnəklərini, eləcə də digər türk xalqlarının aşıq ədəbiyyatını, el şairlərinin yaradıcılığını və dastanlarını əhatə edən külliyyatların ilk nəşirlərindən biri V.Radlov olmuşdur. Görkəmli türkoloqa görə, “Məcumə”lər karaimlər arasında onlar rusların idarəçiliyinə keçənə, daha doğrusu, fərqli ədəbi-mədəni mühitə daxil olana qədər daha məşhur olmuşdur. Onun bildirdiyinə görə, “Məcumə”lər rusca təhsilə maraq göstərməyən karaimlərin üzünü köçürərək nəsil-dən-nəslə ötürdüləri toplulardır və onların sayı çox deyil. Getdikcə gənc nəslin rusca kitablara daha çox meyil etməsi nəticəsində karaim ailələrindəki “Məcumə” ənənəsi zəifləmişdir [15, s.33].

Karaim şairi Erakın üzünü köçürdüyü “Məcumə”ni Firkoviçdən aldığı qeyd edən Radlovdan sonra xüsusilə Türkiyədə bu topluların nəşri və öyrənilməsi sahəsində bir çox işlər görülmüşdür. Tülay Çulha, Gülayhan Aqtay kimi alimlər bu sahənin mütəxəssislərinə çevrilmiş və daha iki məcuməni çapa hazırlamışlar. Tülay Çulha tərəfindən “Krım karaycasının Katık məcuməsi”, Gülayhan Aqtay isə “Eliyahu ben Yosef Kılıcının məcuməsi” kimi karaim əlyazma mətnləri ilə bağlı böyük əhəmiyyətə malik əsərləri nəşr etdirmişlər.

Məcumələrdə epik və lirik növün bir çox janrları – nağıl, dastan, xalq nəğmələri, qoşma, mani, divan, səmai kimi mətn formaları ilə bağlı nümunələr toplanmışdır. Bəzən isə Krımda baş verən mühüm hadisələrlə bağlı elegiya və xalq mahnılarına da yer verilmiş, sonda həmçinin rus ədəbiyyatından tərcümələr də öz əksini tapmışdır. Lermontov, Krılov, Jukovski kimi rus müəlliflərinin əsərlərindən tərcümələrə də rast gəlinən toplular haqqında Tülay Çulhanın fikirləri maraqlıdır: “Genellikle mecumaların müellifi belli değildir. Karay türkləri arasında kültürlerinin

yeni nesillərə aktarılması üçün önəmli bir yere sahib olan mecumalar, hemen her ailənin kendi kütüphanəsində bulunur. Sahib olunan ailənin adı ilə anılan bu eserlər, akşam yeməklərindən sonra, Karay ailəsinin gənc üyelerinə içində bulunan öykülər, masallar, türkülər okunur. O dövəndə azınlıqta yaşayan millətlər üçün böyük önəmə sahib olan akşam yeməkləri və ailə toplantıları, kendi kəltür və gəçmişlərinə sahib çıxabilmənin ilk addımı sayılır. Ayrıca Karay ailəsinin kiçik üyelerinə verilən bir ödevin yerinə getirilməsi üzərində ödöl olaraq da okunmuş” [5, s.37]. Qeyd edək ki, “Məcumə”lərdə karaimlərin sırf özlərinin yaratdıqları şeirlərdə müsəviliklə bağılı dini terminologiyaya, karaim türklərinin həyat tərzi, adət-ənənələri daha çox əks olunsa da, şeirlərdə forma cəhətdən natamamlıq, qafiyələrin yoxsulluğu və ya “yoxsul qafiyələr”, strukturda qeyri-mükəmməllik görünür. “Simha yrv’ga çiqan türkü” adlı nümunədə bunun təzahürünü görə bilərik:

*Yerusalim gelende
hacı Simha haça geldi
aldı muradın üç gün eyi hava
virdi yaradan
dördüncü gün erken gildi sabahtan
yardımcısı olsun yaradan hey hey. [7, s.58]*

Bu isə karaimlərin yazılı ədəbiyyat ənənələrində bədii mətn strukturunun digər türk xalqlarına görə gec formalaşması ilə izah edilə bilər. “Məcumə”lərdəki şeirlər və epik mətnlər karaim folkloruna məxsus epik formullarla bitir. Həmin sonluq formullarına mətnlərin ən son hissəsində rast gəlinir. “*Tam tam tam*”, “...*Bu da bitti ve nislam Acı Abraham tam tam tam*” kimi mətnin sona çatdığını bildirən qəlib söz və ifadələr yer alır. Karaim nağıllarının sonunda da eyni formullara rast gəlirik: “*Allah Te’alah onlar gibi cümlemizin de sonunu xayır eylesin ve muradlarımıza yiristirsin. Ve ben faqir qulunı da unutmayıp ila gözli, mahmur baqışlı, uzun boylı, ince belli, qara qaslı ismer{i} gelinge qısmet idsin, aman aman tekerlemesi de aman O aralıqda kökten üç alma düstü, biri bunu yazanga, biri de oquyanga, biri de dinleyenge bu da bitti vi selam ‘Acı Abraham tam*” [7, s.122].

Məqələmizin mövzusu baxımından “Məcumə”lərin strukturunda diqqəti cəlb edən məsələ sadəcə, müsəviliklə bağılı deyil, islamla əlaqəli, islami simvolları olan mətnlərə də geniş yer verilməsidir. Hətta “Katik məcuməsi”ndə ikinci tip mətnlərin daha üstünlük təşkil etdiyini deyə bilərik. Aşiq Ömər başda olmaqla el şairlərinin də qoşma və gəraylılarının yer aldığı mətnlərə baxdığımız zaman müxtəlif dinləri təmsil edən peyğəmbərlərin təqdim edildiyi şeirlərə yer verilməsi karaimlərin Xəzər xaqanlığının varisləri kimi digər dini baxışlara tolerant münasibətlərinin nəticəsi olaraq dəyərləndirilə bilər:

*Söz Asıq Ahmid’in kim cismimi üryan nereden
merhamet eyler sa/lylys/ derdime derman ider
Musa’nın cevri cevəsi asqı üryan ider
Yusuf’un hüsnü cemali beni de üryan ider*

*İsmail bir qonca güldür yüzünə kar
hüsnimin sözlər qıldı qalbime qarar
hüsnə gönül virenler ağlarım leyli nihar
Süleyman’ım ben nidaya b’azı bir ahsendir*

*hep rakipler Osman’nın da bağlamışlar yolunu
Haq saqlasın gül yüzlü Abdirahim’i
canım dilden aşırım ben severim İbrahim’i
qorqtım dünyar Mehmed’im qatlime derman ider*

*v'elinin fikiri hayali c'ame qulları qazap
Yahya'yı candan eylerler bana 'utab
sala şibhesi bağrımı qıldı sebab
ey 'Ömer axırını kim Mustafa qurban eder
tam tam tam. [7, s.143]*

Göründüyü kimi, “Məcumə”də karaimlər sadəcə, Musa peyğəmbərin adıçəkilən şeirləri seçməmiş, daha geniş bir baxışla Aşiq Ömər in islami dəyərləri vəsf edən, digər dinlərə və səmavi kitablara da hörmətlə yanaşdığı nümunələrinə də yer vermişlər. Bu baxımdan Aşiq Ömər in Radlovun nəşr etdirdiyi “Məcumə”dəki şeiri də diqqəti cəlb edir:

*Ustasına xizmet eden yol bilir erqan bilir
İblize malum edenler nar ile suzan bilir
Biri **İncil**, biri **Tevrat**, **Zebur**, **Qur'an** ile dörd kitap
Haq yaratmış dörd kitabı oquyup yazan bilir
Ya habib ya dost. [7, s.592]*

Epik mətnlərdə sinkretik və tolerant münasibəti də görmək mümkündür. Məsələn, “Sultan Hasekinin fasılı” adlı mətndən bir parçaya nəzər salaq: “*Badehu vezire abdest nizam olup taam hasıl eyleyip qahve tütün ikramdan sonra yataq göstürildi ve orada rahat etti. Sabah olunca vezir yuqıdan qalqıp **abdest ve namaz tekmilinde**, qahve tütün ikramından sonra qızı önine çağırıp dedi ki qızım benim bir müşkülüm var*” [15, s.373]. Göründüyü kimi, karaimlər digər türk xalqlarından, xüsusilə də müsəlman tatarlardan aldıkları mətnlərə dini baxımdan müdaxilə etməmiş, islamla bağlı dini ayinləri, şəriət qaydalarını da əhatə edən mətn parçalarını belə ixtisar etməmişlər. Bu baxımdan, şiə məzhəbi ilə bağlı elementləri də ehtiva edən aşağıdakı nümunə də diqqəti cəlb edir:

*Ser ve gön oldı eşiten eşkiyalar önümi
Qara donlı Beytullah 'a çeviriniz yüzümi
Çağırın gelsin yanıma **Ketxüda Hüseyin** 'ümi
Yerime çeksin tuğumu ismimiz kemlenmesin. [15, s.639]*

Həcc mərasiminin təsviri ilə bağlı dördlülərin, müsəlmanların müqəddəs ev saydıqları Kəbənin adının “Məcumə”də dəfələrlə çəkilməsi də yuxarıdakı fikrimizi təsdiqləyir:

*....**Ka'be** seherine varanlar
Onda murada erenler
ziyaret yirin görenler
örtüsü qara digil mi. [7, s.139]*

Göründüyü kimi, islam inancında olanların müqəddəs ziyarət yeri olan Kəbənin adının çəkilməsi, eləcə də şəriətlə, Quranla bağlı bir çox islami məsələləri əks etdirən şeirlərin və epik mətnlərin musəvilik dini inancında olan karaim türklərini narahat etməməsi, yəqin ki, Xəzər xaqanlığının din siyasətinin davamçılığından qaynaqlanır. Akdes Nimet Kudretin “IV-XVIII əsrlərdə Qaradənizin quzeyindəki türk qövmləri və dövlətləri” adlı kitabında Xəzər xaqanlığının səciyyəvi xüsusiyyətləri içərisində din məsələsi xüsusilə qeyd edilir: “*Hazar Kağanlığının başqa bir hususiyeti de: Kağanlıkta tam bir Din toleransının hüküm sürdüğüdür. Hazar ahalisinin esas kitlesi Şamanlığa mensup olup, eski Türk “dini”ni devam ettiriyorlardı. Fakat üst tabaka, Kağan, Bey'ler ve Saray erkani, “Yahudi dini”nde idiler. Bilhassa tüccar zümresinin “Müslüman” olduğu anlaşılıyor*” [13, s.35]. Ananiş Zayançkovskinin (Ananiasz Zajaczkowski) də araşdırmalarında bu yanaşmanı görürük. O da Xəzər xaqanlığında dini tolerantlığın olduğundan bəhs edir və çağdaş karaim türkcəsində bunun öz əksini tapmasını, daha doğrusu, *kıbla, din, enayət, umma, cemat, kenesa, kurban* və s. kimi sözlərin müsəlman mədəniyyətindən qaynaqlanmasını məhz həmin yanaşma ilə

əlaqələndirir: “*Karay terminolojisinde diğer dinlere ait birçok terimin yer almış olmasının yegâne izah şekli şudur: Hazarların dili bir olduğundan, Hazar ülkesinde mevcut dinlerin aynı veya eş anlamda terimleri birbirlerinden iktibas etmeleri çok kolay olmuştur. Böylece, Hazarların dini müsamahası ve ibadet dilinin Hazarca oluşu, Karay dilinde çeşitli dini unsurlar halinde kültürel izler bırakmıştır*” [17, s.482]. Karaim türklərinin ibadət şəkillərində müsəlmanlığa bənzərlik də tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir: “*Karaylar, Tora (~Tevrat) okumadan ve kenesaya girmeden önce ayaklarını ve ellerini yıkayarak İslamiyet'teki abdeste benzer bir tür abdest aldılar. Yahudilerden farklı olarak İstanbul'da yaşayan Karaylar gibi Trakai'de yaşayan Karaylar da kenesada ayakkabılarını çıkarırlar... Hazardan Karay Türklerinin sarhoş olarak asla kenesaya girmedikleri öğrenildi*” [4, s.73]. Göründüyü kimi, Karaimlərin Xəzərlərin varisləri olduğunu düşünməyimizə səbəb olan faktlar çoxdur. Adət-ənənələr, folklor materialları və yəhudilərdən fərqli olan tarix və gen yaddaşı, hətta dini mərasim və ayinlərdə belə öz təzahürünü tapmışdır.

Mətnlər arasında Karaimlərin dini dünyagörüşünü əks etdirən, dini inanclarından qaynaqlanan nağıllara və şeirlərə də rast gəlinir. Bu baxımdan, “Paşalı ilə yəhudinin meseli”, “Şelomo Hamelexinin təmsili”, “Rabban meseli” kimi mətnləri göstərmək olar. Sonuncu nağılda İsrail xalqından bəhs edilir. Haxamların adları çəkilir. Maraqlıdır ki, digər türk xalqlarından alınmış və köçürülmüş mətnlərdə islamla bağlı hissələr ixtisar edilməmişdir. Karaimlər Xəzər xaqanlığının varisləri kimi, öz dini görüşlərini əks etdirən bədii mətnlərə yer verərək “Məcumə” adlandırdıqları əlyazmalarda nəsil-dən-nəslə ötürmüşlər. Bu baxımdan, Karaim dini inancını əks etdirən epik və lirik nümunələrin sayı az deyildir.

*davul idi eglencemiz,
onun da sesi tindi
ardından zurnayı uzattılar,
kenesa azbarında sındı. [7, s.163]*

Bu şeirdə Karaimlərin ibadət yeri olan kenesadan, başqa bir dördlükdə isə Karaimlərin müsəvilikdən irəli gələn dini inancı ilə bağlı həftənin günündən – **şabat günündən** bəhs edilir. İbranicədən alınmış şabat – תַּשְׁבַּת sözü müsəvilərin həmin günə xüsusi münasibətini ifadə edir. Həmin gün onların ibadət və dincəlmə günləri hesab edilir. Həmin gün müsəvilər “Tövrat” oxuyur, sinaqoqa və ya kenesaya gedir, ibadətlə məşğul olurlar:

***Qarayimler dutar şabat**
isler bize birden afet
anam bizi askere sat
ister isen deryaya at. [7, s.149]*

*Avraham `dır babamız,
Sara `dır anamız,
Eliyahu `dur elçimiz
Kevirkat Maşiyah.*

*Moşe `dir peyğamber,
Sözidir musk anber
Onı gören canlar,
Sevinir Maşiyah.
Tam tam. [1, s.110-111]*

Musanı peyğəmbər olaraq qəbul edən Karaimlər “Tövrat”ı da müqəddəs kitab hesab edirlər:

*Gece ve gündüz Toratı okusan,
Cümle miçvalarımı eyi saklasan,*

*Hışım gününde eger (munaysan),
Kutarırım seni adam oğlanı. [1, s.102]*

Göründüyü kimi, əlyazmalarda yer alan şeirlərdən bəlli olur ki, Xəzərlər kimi Karaim türkləri də həm islam dininə tolerant münasibət bəsləmiş, həm də musəvilik inancının izlərini sidq ürəklə əks etdirən bədii örnəkləri bir arada təqdim etmişlər.

Nəticə / Conclusion

Karaim türkləri və Xəzər dövlətinin əlaqəsi haqqında müzakirəyə açıq fikirlərin mövcudluğu bizi yeni bir araşdırmaya sövq etdi. Həmin araşdırma nəticəsində məlum oldu ki, Karaimlər də Xəzər xaqanlığı üçün səciyyəvi olan sinkretik mədəniyyətin daşıyıcılarına çevrilmişlər. Onların dini inanclarında, adət-ənənələrində, hətta maddi mədəniyyət nümunələrində islam dininə münasibət tamamilə fərqlənmişdir.

Karaim folklor nümunələrində Xəzər xaqanlığının adı çəkilmiş, eləcə də adət-ənənələrdə keçmişdən günümüzdə milli etnoqrafik elementlər ötürülmüşdür. Xəzərlər musəviliyi qəbul edib digər dini inanclara tolerant münasibət göstərdikləri kimi, Karaimlər də üzünü köçürüb ailələrində oxutduqları “Məcumə”lərdə islam dini ilə bağlı simvolları çox olan mətnlərə geniş yer vermişlər. Tarix, folklor və Karaim türkləri üçbucağında bütün bu faktlardan çıxış edərək onların Xəzər xaqanlığının varisləri olduğunu söyləmək mümkündür.

Ədəbiyyat / References

1. Aqtaş Gülayhan. Eliyahu Ben Yosef Kılıcı'nın Mecuması (Kırım Karay ve Türk Edebiyatı Mecmuası). Ankara, TDK Yayınları, 2021.
2. Altınkaynak Erdoğan. Kırım Karayları Hakkında Kullanılan Bazı Kavram ve Anlam Yanlışlıkları Üzerine. Karadeniz, 2018; (37), s.60-67.
3. Atmaca Emine. Karai Mezhebi ve Bu Mezhebi Benimseyen Karay Türkleri. Mesos: Disiplinlerarası Ortaçağ Çalışmaları Dergisi, II, 2020.3, s.57-81.
4. Bozkurt Fuat. Türklerin Dini. İstanbul, Cem Yayınevi, 1995.
5. Çulha Tülay. Kırım Karaylarının Halk Edebiyatı Kaynakları: “Mecumalar”, folklor/edebiyat, cilt:16, sayı:61, 2010/1, s.34-42.
6. Çulha Tülay. “Sereya Şapşal`a Göre Karay Türkleri ve Karayca”. Türk Dilleri Araştırmaları, 12, 2002, s.97-88.
7. Çulha Tülay. Kırım Karaycasının Katık Mecuması (Metin, Sözlük, Dizin). Ankara, TDK Yayınları, 2015.
8. Doğruer Semra. Karay (Karaim) Türklerinin Sözlü Edebiyatı. T.C. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007.
9. Əsədov Fərda. Xəzərlər və Azərbaycan. – Bakı: Elm və təhsil, 2018.
10. Gülsevin Selma. Karay Türklerinin Dili (Troki Dialekti). Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000.
11. Karatay Osman. Hazar`ın Musevileşme Tarihi. Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu Bildirileri, Bilecik/Türkiye, 5-8 Nisan 2010, Ankara, Ertem Basım Ltd. Şti., s.59-90.
12. Koçak Murat. Karayca Ağıtlardaki Teolojik Unsurlar. Millî Folklor, 2023, Yıl 35, Cilt 18, Sayı 139, s.94-105.
13. Kudret Akdes Nimet. IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.
14. Kuzgun Şaban. Hazar ve Karay Türkleri. Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi. – Ankara, Üçbilek Matbaası, 1985.

15. Radloff W. Kuzey Türk Boylarının Halk Edebiyatından Örnekler. Haz.: Tülay Çulha, Ankara, TDK Yayınları, 2015.
16. Shapira Dan D.Y. Khazars and Karaites, Again. Karadeniz Araştırmaları, Sayı 13, Bahar, 2007, s.43-64.
17. Zajanczkowski Ananiasz. Hazar Kültürü ve Varisleri. Çev. Çağatay Bedii. Belleten 27.107 (1963): 477-482.

О связи Хазар и Караимов в караимском фольклоре и сборнике «Маджума»

Эльмира Мамедова-Кекеч

Доктор филологических наук

Бакинский Евразийский Университет

E-mail: mamedovaelmira4@gmail.com

Резюме. Караимы или караи-тюрки, занимающие определенное место в пространстве тюркского мира и проживающие как этнос в Польше, Литве и Крыму, считаются наследниками Хазарского ханства. По сравнению с другими тюркскими народами, у Караимских тюрков имеется крайне мало письменных памятников, которые могли бы служить источниками. С этой точки зрения, можно сказать, особое значение имеют бытовавшие почти в каждой караимской семье, проживавшей до современной эпохи в Крыму, рукописные тексты под названием «Маджума» («Сборник»), которые читались и передавались из поколения в поколение. В этих рукописях содержатся как фольклорные тексты караимов, так и примеры из литературы крымских татар. В текстах своих рукописей караимы, исповедующие иудаизм, отводили широкое место также художественным текстам, отражающим взгляды на исламскую религию соседних татар-мусульман. Исходя из этого, можно отметить, что синкретизм религиозных верований, характерный для Хазарского ханства, ярко отражен в текстах «Маджума» тюрков-караимов. Наличие связи между хазарскими и караимскими тюрками находит подтверждение сходством их фольклорных образцов, обычаев и традиций. Упоминание имени Хазара в двух образцах, дошедших до наших дней, а также традиции, известной как «питие ног» и некоторые траурные обычаи являются доказательствами, подтверждающими точку зрения автора статьи.

Ключевые слова: Караимы, караи, Крым, «Маджума», хазары, иудаизм, тюрк